

OM STATH : STÆTH

Dr. Aage Hansen har i *Den lydlige udvikling i dansk I* (1962) s. 92 ff. behandlet formerne stath og stæth og har i den anledning argumenteret imod den af mig i *Danske bebyggelsesnavne på -sted* s. 148 f. fremsatte forklaring på vokalforholdet.

Jeg har foreslået at betragte æ-formerne som resultat af en semifortis-udvikling og at lade udgangspunktet være ordets stilling i anden sammensætningsled af komposita.

Hovedargumentet herimod er følgende: »Kousgård Sørensen antager nu at simplexordet *stath* har fået æ ved indflydelse fra stednavneendelsen hvad der synes temmelig uforståelig«. I denne vurdering kan jeg ikke være uenig med Aage Hansen, derimod i, at jeg skulle have fremsat en sådan mening. Det pågældende sted i *Danske bebyggelsesnavne på -sted* s. 148 lyder således: »De danske æ-former skal forstås som resultat af en semifortis-udvikling, bestemt ud fra stillingen som andet sammensætningsled af stednavne, *appellativer* (møllested, gårdsted osv.) og *forbindelser med foranstillet pronomen* (annersted, nogersted, allested osv.)«. Det burde efter denne formulering være tydeligt, at min mening ikke er, at vokalismen i simplex-ordet skyldes indflydelse fra stednavneendelsen, men fra ordet i dets stilling som andet sammensætningsled overhovedet. De af mig ovf. kursiverede to grupper kan ikke opfattes som uvæsentlige tilføjelser. De er relevante i sammenhængen, idet de sikrer ordet sted som andet sammensætningsled den betydelige frekvensstyrke, som efter min mening er en støtte for min opfattelses rigtighed. Jeg tilføjer, at jeg i *Danske bebyggelsesnavne på -sted* s. 149 har fremhævet, at også eksistensen af mnty. stede kan have støttet udviklingen, som tidligere påpeget af K. G. Ljunggren.

Det er muligt, at min forklaring af vokalismen i ordet sted er forkert, men det af Aage Hansen fremførte har som vist ovf. ikke kunnet svække min argumentation.

John Kousgård Sørensen

TIL DANSK MIDDELALDERLITTERATUR

1. Grev Henrik af Schwerin som Nabal

Den første gang Danmark blev taget på sengen, var natten til den 7. maj 1223, da Valdemar sejr og hans kongekårede søn af samme navn blev fanget af grev Henrik af Schwerin, mens de itetanende sov en rus ud i deres telt på Lyø. Kongernes uforsigtighed blev skæbnsvanger, idet uheldet standse landet på dets hastige vej frem mod en stormagts rang. Det kunne man ikke vide dengang; men en chokfølelse var uundgåelig, og man kunne frygte

uroligheder i de nyvundne områder syd for Ejderen, ligesom gamle modsætningsforhold fra Venderkrigenes tid, f. eks. uvilje mellem sjællændere og falstringer, kunne bryde op igen. Selv om man ikke kunne se begivenheden i den senere historiske udviklings perspektiv, var der nok at være bekymret for; og dette lyser ud af den latinske klagesang, hvis samtidighed trods efter-middelalderlig overlevering, hos Huitfeldt, aldrig er blevet betvivlet.

Det er naturligt at grev Henrik er blevet klagesangens skurk; og det stemmer med tidens litterære stil at han lignes ved de værste personer som falder indenfor en kristelig synskreds: Kain, Herodes, Judas, Belial og Nero. Derimod overrasker det at finde Nabal indskudt i denne række; for vel er han usympatisk, og der spilles på at hans navn betyder dåre (i Vulgata: *stultus*), men der er dog et stort spring fra ham til Kain og Judas. Des vigtigere er det imidlertid at komme under vejr med hensigten med at indlemme ham, men dette lader sig kun gøre ved at gå omvejen over de andre navnes funktion. Af disse træder Judas skarpest frem, idet han er den eneste hvis offer nævnes, nemlig Kristus selv; men det tilføjes rigtignok, at Judas' forræderi uden hans eget vidende havde en mission, idet menneskeheden indirekte skylder det sin frelse (Gertz, *Scriptores minores* I, 1917-18, s. 477, omstillet til langlinjer med cæsur):

Sed Judas eo melior, / quo nobis necessarios:
dum Christum morti tradidit, / nobis ignorans profuit.

Ved de andre nævnes altså ikke den det går ud over, men Belial er et navn for Antikrist, og over Kains, Herodes' og Neros hoveder kommer uskyldigt udgydt blod — Abels, børnene i Betlehems, og de første martyrs, bl. a. og særlig Paulus' og Peters. For en moderne tankegang er Nabal en meget lille synder i sammenligning med de andre; at han set med middelalderøjne er en noget større, beror på at hans modpart er David, der var en af Jesu forfædre og derfor, hvis forjættelserne skulle fuldbyrdes, ikke måtte hindres i at befæste sin magt. Men Nabal trodsede: han nægtede at bispise David og hans mænd, skønt deres nærværelse havde beskyttet hans hyrder mod farer, og han festede bagefter som en konge og drak tæt. Helt anderledes optrådte hans kloge hustru Abigail, som opsøgte David og gav ham rige gaver. Da Nabal efter at være blevet ædru fik dette at vide, forstenede hans hjerte, og han døde ti dage efter, slået af Gud, så David slap for at tage sig selv til rette, og kunne ægte Abigail. (1. Samuelsbog 25).

Denne bibelske beretning, der må lægges ind som en allegori bag det lakoniske smædenavn, kan imidlertid i det foreliggende tilfælde udtydes på mere end én måde, rent bortset fra at den overdådigt festende her var kongen. I det hele taget må der skelnes mellem den faktiske politiske baggrund for overfaldet og dens subjektive danske tolkning i klagesangen. Reelt skyldtes kuppet et ønske om at fravriste Valdemar den magtudvidelse denne havde tiltvunget sig i to fordelagtige situationer, 1214 og 1221. I det første år var grev Henrik og hans yngre bror Gunselin blevet nødsaget til at tage deres grevskab til len af ham, Gunselin desuden til at gifte sin dat-

ter med Valdemars uægte søn Niels, der imidlertid ligesom sin hustru snart efter døde. I 1221 døde også Gunselin; og da grev Henrik netop var på pilgrimsfærd, faldt det Valdemar let på sin lille sønnesøns vegne at lægge beslag på halvdelen af grevskabet, ja endog halvdelen af slottet. Juridisk var han i sin gode ret, men Henriks uvilje over den tingenes tilstand han mødte ved sin hjemkomst er forklarlig.

For den danske digter tager sagen sig helt anderledes ud, eller rettere sagt: den kan kun ses fra én side, Valdemars og hans folks. Ved dette folks militære fremgang er den genstridige greve kommet til at høre med til det; men i stedet for at være taknemlig for den danske »beskyttelse« af Schwerin under hans fravær, har han begået et forræderi, der kun kan glæde Tyskland, men ikke rummer ét forsonende moment for Danmark eller den »David« der er dets retmæssige herre og så dygtigt har udvidet dets område. Under en ensidig dansk synsvinkel er opfattelsen forøvrigt ikke helt urimelig, idet Valdemar – eller alle Valdemarerne – jo dog havde kristnet venderne og skabt trygge forhold, og indtil den onde majnat havde arbejdet ihærdigt på at opbygge et nyt og større rige af danske og omboende folk. Parallellen med David er dyb; men det er bare Nabal der får overhånd, og vi hører ikke noget om Abigail.

Selv om måske noget af det senest hævdede kun ligger latent i navnet Nabal sammenholdt med de andre skældsord, er der i hvert fald ingen tvivl om tertium comparationis, nemlig kongen tilkommende ydelser der er blevet ham forholdt. Men dette har kun mening i 1223 og den korte tid derefter mens det endnu var kendt og husket. Det indgik selvfølgelig i løsladelsesvilkårene at Valdemar både opgav sin lenshøjhed og ethvert arvekrav for sin sønnesøn; og med nederlaget ved Bornhöved 1227 slap man helt imperiedrømmen. Med nyorienteringen er bevidstheden om de ni års politiske herredømme i Schwerin og andre steder i Nordtyskland sikkert hurtigt forsvundet, og den oprindelige betydning af Nabal i klagesangen må være fulgt med over i glemslen. Tilbage har stået et dumpt minde, uløseligt knyttet til tragediens anden del, nederlaget ved Bornhöved, som i hvert fald en senere tid så som Guds straf for kongens edsbrud; indledningen til Valdemar sejrs rim i rimkrøniken tilkendegiver det tydeligt.

Men samtidig er man begyndt at søge en skyld hos kongen også for det første moment, tilfangetagelsen; allerede Jyske krønike melder som et rygte (»vt dicitur«) at kongen under grev Henriks fravær »carnaliter cognovit« hans hustru (Scriptores minores I s. 442), og derfra er det gået videre til rimkrøniken. Da emnets hovedhistoriker, Rudolf Usinger, blankt afviser et virkeligt grundlag for beskyldningen (Deutsch-dänische Geschichte 1189–1227, 1863, s. 294), må den være sekundær. Det kan naturligvis være et udslag af den høviske tendens, på samme måde som vi kender det fra de yngre Marsk Stig-viser; men det er ikke udelukket at den skal nedledes fra klagesangen, hvor man i så fald har knyttet til den anden forestilling navnet Nabal udløser: at han var gift med Abigail, der gik til David og siden blev hans hustru – eller rettere sagt medhustru. Berengaria var død i marts 1221, det år grev Henrik var borte, og Valdemar havde før haft illegitime

forbindelser. I lyset heraf kunne en lidt fjernere eftertid godt tolke Nabal som en forurettet ægtemand, der dog på grund af en dårlig karakter ikke fortjente medynk.

2. *Rex Ericus, . . . legis gnarus*

I begyndelsen af den yngre latinske klagesang, hvis tilblivelse i sommeren 1329 Kr. Erslev har godtgjort (Historisk Tidsskrift 6. rk. VI, 1895-97, s. 399), udmales Danmarks tidligere magtstilling, og understreges at den endnu bestod under Erik menved, der jo var død så sent som 1319. Der tillægges ham tre rosende epiteter: han var »Deo charus«, »preclarus« og endelig »legis gnarus«. Det sidste har Gertz tildelt en af sine sparsomme danske ordforklaringer i apparatet: »en kyndig Lovgiver« (Scriptores minores I s. 480), mens det står ukommenteret i A. Kragelunds udgave (Dansk Digtning på Latin, 1942, s. 44), skønt denne er tilrettelagt for studerende. Både dette og de almindelige ordbøgers behandling af *gnarus* viser, at Gertz her er gået ud over de filologiske rammer, idet han åbenbart har ment at stedet krævede en »god oversættelse«. Forklaringen er nærliggende: han har tænkt på en – nu om stunder underkendt – gammel tradition, at kongenavnet i *Eriks sjællandske lov* skulle sigte til Erik menved.

Det er imidlertid et spørgsmål om Gertz alligevel ikke har grebet meget nær det rigtige! For epitetet betyder jo ikke ordenshåndhæver, men lovkyndig; og denne betydning anfægtes ikke af den følgende strofes skildring af den gode retstilstand under den afdøde konge. Værre er det for så vidt at vi kun kender klagesangen i eftermiddelalderlig overlevering, og at de bevarede redaktioner er indbyrdes afhængige, så en eventuel lærd rekonstruktion måtte findes i dem alle. Faren herfor er dog ikke stor, for *gnarus* står i rimstilling, så der måtte være fjernet et andet epitet med samme udlyd for at det kunne være sekundært indsat. Vi må derfor have lov til at se bort fra muligheden for forvanskning, og drage de samme konsekvenser som vi havde følt os berettiget til om vi havde stået med et håndskrift fra samtiden.

Uanset om klagesangen skal opfattes som et udtryk for hele folkets stemning eller kun for den jyske oppositions, er det givet at dens digter står den ene af de navngivne bisper eller dem begge nær, og om hans historiske kundskaber er der ingen tvivl. Dertil kommer, at hans begejstring for og viden om Erik menved kan stamme fra den ene af bisperne, Svend af Århus, som havde været kongens skriftefader og en af hans eksekutører. Selv om klagesangen nok fremstiller ham i et mere rosenrødt skær end den – i hvert fald også – ødsle konge har fortjent, tør vi derfor fæste lid til karakteren af de fortrin der tillægges ham. Erik har udvidet riget og indlagt sig militær ære, og han har endvidere været »Deo charus« og »legis gnarus«. Det første bør man næppe studse over, for sympatien for Jens Grand og Esger Juul, de to ærkebisper han havde været i strid med, synes allerede at have været ringe, selv i gejstlige kredse. Men hvordan skal man fortolke »legis gnarus«? Muligvis ved at kombinere epitetet i næste strofe »Imitator Valde-

mari« med et fortiet mellemled i overblikket over tilstanden i hans kongetid: at hele det flotte ny imperium var brudt sammen og havde efterladt kong Erik og hans land i håbløs gæld. Ser man hans tid som en spejling af Valdemar sejrs, som epitetet berettiger til, skulle den naturligt omfatte tre faser: magtudvidelse, magtsammenbrud og lovgivning.

Der er kun én væsentlig indvending mod det bestikkende resultat vi her er kommet til: at det er i åben konflikt med videnskabens almindelige standpunkt, som flere generationer af retshistorikere og filologer har været enige om. Efter den gængse opfattelse, afstukket 1821 af Kolderup-Rosenvinge (i indledningen til Kong Eriks Sjællandske Lov), er navnet *Eriks sjællandske lov* lige så dårligt hjemlet som *Valdemars sjællandske lov*; ingen af lovene har fået kongelig konfirmation, og Eriks lov virker som en privat forarbejdelse af ældre retsoptegnelser (jf. også Poul Johs. Jørgensen: Dansk Rets-historie 2. udg., 1947, s. 31). En forbindelse mellem de to love har derimod aldrig været betvivlet, og Eriks lov opfattes nu som et bevidst tilrettelagt supplement til Valdemars med benyttelse af dennes såkaldte ældre redaktion. Endvidere anses Eriks lov for ældre end Jyske lovs fortale (1241), hvilket betyder en datering længe før Erik menveds tid.

Den første sikre hentydning til Valdemars og Eriks sjællandske love er imidlertid ikke blevet ænset af forskerne. Den danske rimkrønike, der senest er forfattet i 1470'erne og sandsynligvis noget før, omtaler de to love i henholdsvis Valdemar den stores og Erik menveds rim (udg. 1958–61 v. 3963–65 og 4377–79) med ringe indbyrdes variation; vi skal her citere linjerne om Eriks lov efter hs. K 41 (udg. bd. II): saa giordhe iek tha siæl-lantzfaræ low / hwor the skulle skiffthæ mark och skow / och ath skiliæ andhræ saghæ.

Versene afviger for meget fra de tilsvarende i omtalen af Jyske lov i Valdemar sejrs rim (v. 4167–69) til at de kan være kalkeret over disse; og hvordan man end bedømmer deres saglige rimelighed, er de et tydeligt bevis på at man i Sorø kloster har haft kendskab til to forskellige sjællandske love. Dermed falder et af Kolderup-Rosenvinges modargumenter mod traditionen: at Ghemen 1505 udgav Eriks lov under betegnelsen »then selandz low«, og øjensynlig ikke var klar over at der fandtes en til. At Valdemars lov skulle være gået i glemme, modbevises af det betydelige antal bevarede håndskrifter. Omvendt forklares det beskednere antal af Eriks lov ved at bogen var trykt, jf. at vi kun kender små og sent fundne fragmenter af Saxo. – Hvad angår rimkrønikens placering af de kongelige lovgivere eller lov-bødere, er anbringelsen af Valdemars lov ved den første konge af navnet lige så typisk som den anden lovs ved den senest mulige Erik er forbløffende. Det er et gennemgående træk at der tilkendes hævdevundne forhold den størst mulige alder. Når jernbyrd og kvinders arveret samt dragningen af den dansk-svenske landegrænse, øjensynligt Skånske lov-stof, er henlagt til Svend tveskæg, måtte man vente at finde Eriks lov under Erik ejegod. Når den i stedet omtales i Erik menveds rim, må forfatteren have haft tvingende grunde, enten en endnu levende tradition, eller kendskab til klagesangen og samme opfattelse af *legis gnarus* som her er gjort gældende.

Kolderup-Rosenvinge har derfor ikke ret i at betegnelsen *Eriks sjællandske lov* først er lanceret af Huitfeldt. Den har været kendt og brugt længe før; men det er rigtigt at oplysningerne om den hos de følgende historikere stammer fra Huitfeldt, og at han selv først relativt sent har knyttet loven til Erik menved, nemlig 1601 i behandlingen af denne konge i hans store Danmarkshistorie. Forinden har han (1589 og – vagere – 1599) strejft Valdemarerne og Erik plovpønning i forbindelse med loven. Det er imidlertid værd at nævne at klagesangen fra 1329 er trykt i sin historiske sammenhæng i samme bind som Erik menveds historie, så lovens tilknytning til denne konge snarere skyldes epitetet i klagesangen end en ny gisning, som Kolderup-Rosenvinge mente. Det er ikke udelukket at Huitfeldt først er stødt på digtet – eller har gennemtænkt det – under det pågældende binds udarbejdelse, så den ny forklaring på lovens tilblivelse skyldes en erkendelse han er nået til indenfor det snævre tidsrum 1599–1601.

Opfattelsen af *legis gnarus* som en indirekte hyldelse til Erik menved for en indsats ved den yngre sjællandske lov, indebærer ikke en ligestilling med Valdemar sejrs forhold til Jyske lov. Dels må vi næsten gå ud fra at Erik er død inden et eventuelt samarbejde om en revision er kommet i gang; dels kommer vi ikke udenom, hvad Kolderup-Rosenvinge anfører, at det ikke var den men Jyske lov Christoffer 2. i sin håndfæstning måtte love at holde, eller at denne i den følgende tid som rigets eneste officielt vedtagne lov fik større og større indflydelse også i de andre landsdele. Men navnet *Eriks sjællandske lov* går tilbage til middelalderen, og rimkrøniken og Huitfeldt udser uden indbyrdes forbindelse, men måske med fælles tilskyndelse fra klagesangens *legis gnarus*, Erik menved til at være den, den er opkaldt efter. Navnets eksistens og traditionelle forklaring er altså bevidnet allerede i senmiddelalderen, og tanken om kongens planlagte revision eller officielle stadfæstelse af loven kan ikke uden videre afvises, selv om der vel aldrig vil fremkomme noget afgørende bevis.

3. *Mith hierthæ thet brener saa heth som boll*

Den gruppe Mariaviser der findes i den berømte danske klosterbog fra 15. årh. AM 76,8° (udg. 1928–33 af Marius Kristensen), og som gerne tillægges Per Ræff Lille, har siden Ernst Frandsens disputats *Mariaviserne* (1926) været genstand for megen og velfortjent opmærksomhed fra forskernes side. Men ejendommeligt nok er udforskningen endnu længst tilbage ved den eneste af viserne som vi med fuld sikkerhed tør tillægge Per Ræff Lille, den der slutter med forfatterpræsentationen. Det skyldes to betydningsfulde momenter i visen som man ikke er nået til klarhed over: det meningsløse eller ukendte adjektiv i superlativ *thy aluestæ* (evt. *alne-stæ*), anvendt om dem hvis kald det er at lovsynge jomfru Maria, og navnet *Rakell* som eksponent for en af disse kategorier.

Rakel er af Ernst Frandsen (Mariav. s. 191 f.) opfattet som eksponent for patriarkerne, og dermed sammenhørende med gruppen i str. 5 (apostle,

martyrer osv.), der som det himmelske hierarki lovsynger Maria, mens Brix (Analyser og Problemer II, 1935, s. 72 f.) henviser til Rakel som personifikationen af de ulykkelige mødre ved barnemordet i Betlehem (Matth. 2¹⁸ og profetien Jeremias 31¹⁵). Den sidste tolkning er den rigtige, men det er ikke gået op for Brix hvorfor Rakels afkom glæder sig. De er blevet de allerførste martyrer, Sancti Innocentes, selvskrevne i det himmelske kor, og tilbedt af den katolske kirke 28. december. Der er derved god sammenhæng med den følgende strofe om Johannes og gamle Simeon, der blev de allerførste bekendere, og i denne egenskab er et par virkningsfulde kontraster, henholdsvis det ufødte barn i moders liv og oldingen på gravens rand. De individuelt nævnte medlemmer af det himmelske hierarki tilhører da tiden omkring Jesu fødsel, mens str. 5 samler dem der har indlagt sig lignende fortjeneste efter hans død.

Alle disse omfattes altså af den fælles betegnelse *thy aluestæ / alnestæ*, som Frandsen med Mar. Kristensens tilslutning forklarer som fejl for *alvæneste*. Til Brix' protest herimod kan føjes, at det ville være en utænkkelig degradation af Maria at tildele de andre hendes epitete. Men heller ikke Brix' forklaring *alnæste* (allernærmeste) er sandsynlig. At rytmen kræver tryk på første stavelse – og kun på den – er ganske vist ikke bindende, for vi kender ikke middelalderens betoningsvaner; men det er dog mest nærliggende at vi står overfor et adjektiv der i positiv ender på *-en* eller *-ug*. Men vi kender intet adjektiv **alen* eller **alug*; og betydningen af *vn. øflugr* afskærer formodningen om en ellers ukendt dansk pendant til dette. Man kommer derfor næppe udenom at antage en skrivefejl. Selv om afskriveren (hånd II) i det hele er omhyggelig, har han jo dog i str. 1 skrevet *gazæ* for *ganzæ*, og han kunne også her have glemt noget, så meget mere som bogstaverne er uden forbindelsesstreger; desuden kan versene have stået omløbende i hans forlæg og ordet være kommet først i linien og have fået første bogstav bortslidt. Det rimeligste er et manglende *s* som første bogstav, altså **salu[g]estæ* (evt. **salucstæ*) $\circ$: »beatissimi«. Dette er netop den naturlige betegnelse for dem der står ét trin under Maria.

Med denne tolkning bliver der en klar linje i den eneste Mariavise vi med fuld sikkerhed tør tilskrive Per Ræff Lille, og afstanden i litterær kvalitet mellem den og de andre i gruppen kendeligt mindsket. Sin egen plads udenfor eller under det himmelske hierarki har digteren bedt Gud kompensere ved kunst og nåde; og selv om hans præsentation til slut virker naiv på os, er der noget i stemningens løftelse der kan minde om Ewald. Per levede bare i den katolske tid, og den tilbedende hyldest samler sig om Marias ynde, ligesom »Himlenes Vældige« mere konkret er helgenerne, lige fra de allerførste, børnene i Betlehem, hvis martyrium belønnedes med en hel evigheds deltagelse i den himmelske lovsang.

Helge Toldberg.